

Lezing Reint Wobbes, uitgesproken ter ere van de heropeningsactiviteiten van de Nicolaaskerk op 26 maart 2011 (iets bewerkt)

Kerkhof Oldenzijl. Bijzondere grafcultuur

De grafcultuur in de provincie Groningen is bijzonder omdat hier veel oude graftekens bewaard zijn gebleven. Waarschijnlijk veroorzaakte de progressieve, ultraliberale instelling bij de bovenlaag van de bevolking dat in de 19^e en begin 20^e eeuw, zelfs de kleinste dorpen, begraafplaatsen kregen. Hier heeft men het kerkhof uitgebreid met een begraafplaats. Daardoor werd er op de kerkhoven niet meer geruimd om plaats te maken voor anderen. De aanleg van de begraafplaatsen buiten het dorp was meestal zo royaal dat ruimen tot op heden ook daar zelden aan de orde is. Een andere bijzonderheid is de veelheid aan grafverzen en symboliek in bepaalde delen van deze provincie. Volstrekt uniek!

Vanaf de twintiger, dertiger jaren was alles wat met dood te maken had bij velen taboe. Dat zag je ook aan het onderhoud op de kerkhoven.

Een gedicht van Achterberg markeert die veranderende houding.

Inneme

*Ze worden hier begraven met een haast
Alsof de dood hen op de hielen zit.
En wat een buitenman het meest verbaast
Is dat de stoet bijna geen staart bezit.*

*Natuurlijk weer een ver familielid
Waarmee men even naar de groeve raast
Om gauw terug te wezen van de rit
Want ieder blijft zichzelf het allernaast.*

*Bij ons luiden ze urenlang de klok.
Een kind beseft wat te gebeuren staat.
Men schaaft zich achter 't lijk in diepe stilte.*

*En lang daarna hangt in het dorp een kilte.
Die iemand door de schouderbladen gaat;
Als het herstellen van een zware schok.*

In de jaren 70-80 veranderde dat en tegenwoordig is er veel aandacht voor rituelen en begraafplaatsen. Zie knuffels en lampjes bij de graven en monumentjes bij de weg.

De definitie kerkhof en begraafplaats

Ook rondom deze fraaie en uitzonderlijke kerk ligt het kerkhof, vroeger Gods Akker genoemd en deze is, evenals de kerk destijds, gewijd door een wijbisschop uit Munster. In de kerk en op het kerkhof gold ooit het driedubbele vrederecht. Een misdaad hier begaan werd driedubbel bestraft. Op het kerkhof werden de gelovigen in gewijde aarde begraven, in de kerk de aanzienlijken en de priesters. Ongelovigen en zelfmoordenaars kwamen buiten de wijding te liggen. Bij archeologische opgravingen bleek dat ongedoopte kinderen vaak tegen de rand van de wijding werden begraven soms in aarden potten. In de zoom der ongedoopten.

Slechts een deel van het kerkhof was begraafplek, de rest was een bijzondere openbare ruimte voor bijeenkomsten, rechtspraak, jaarmarkten, kermis, processies en vaak ook was het de tuin en de boomgaard voor de priester en de koster. Het was centrum van het kerspel, gemeenten zijn pas van

1808, hier in de kerk werd men gedoopt, hoorde men het evangelie, maar ook het nieuws en de regelgeving werden hier verkondigd en na overlijden kreeg men er een laatste rustplaats.

In het dekenaat werd eens per jaar het seendrecht gehouden op een kerkhof van een dorp en dan zal er ook markt en kermis zijn geweest. *(seendrecht: een wereldlijke en een kerkelijke functionaris (zendgraven) kwamen in openbare zittingen recht spreken in de hun toegewezen districten. De kerkelijke zendgraaf sprak recht over kerkelijke zaken waaronder ook het huwelijksrecht viel. Het recht berustte op mondelinge afspraken en vroegere vonnissen, dus gewoonterecht. Bron: Drentse Encyclopedie Online)*

Op elk kerkhof was een knekelhuis, een graf heette een rotting of een vertering, als het vlees verteerd was kwamen de knekels in het knekelhuis in afwachting op de Wederkomst des Heren en kwam iemand anders in het graf.

Graven in kerkgebouwen

De eerste christenen rond de Middellandse Zee, stichtten kerken op graven van martelaren en heiligen. Iedere gelovige wilde daar om begrijpelijke redenen graag dichtbij ter aarde worden besteld en zo ontstond alom de gewoonte om op het kerkhof, maar ook in het kerkgebouw te begraven. "Ad Sanctos" *(Men wilde begraven worden 'ad sanctos', in de buurt van heiligen wier relieken in het altaar geplaatst waren, opdat iets van hun heiligheid zou afstralen op de overledene. Hoe dichter bij het altaar, hoe sterker de geur van heiligheid en de voorspraak om in de hemel te komen. Tot hoever die 'geur' reikte werd vastgesteld op het Romeinse concilie van 1058: 60 schreden voor hoofdkerken en 30 schreden voor kapellen vanaf het altaar. Daarom lag het kerkhof als een cirkel rond de kerk. Het knekelhuis bood de mogelijkheid door zijn bijna onbegrensde capaciteit de kerkhofomvang beperkt te houden en toch de fysieke nabijheid van iedereen tot de relieken te garanderen. Bron: www.atelier-terreearde.nl)*

2

Altijd was er ook verzet tegen deze onhygiënische gewoonte. De kerkvader Augustinus had er een afkeer van en de heilige Johannes Chrysostomos zei al rond het jaar 400: Hoe kan men de heilige tempels, de kerken bezoeken als er zo'n verschrikkelijke stank hangt? Men viert de maaltijd des Heren boven het rottend overschot hunner voorouderen.

De mediterrane mens was gewend de doden zo gauw mogelijk buiten de bewoning te begraven, want ze vonden ze onrein. De verandering in denken en doen bij de eerste Christenen is misschien veroorzaakt doordat ze in de tijd van de grote vervolging bijeenkwamen op begraafplaatsen en in de catacomben, onder de dekmantel van begrafenisverenigingen (Collegium Funeraticum).

Hoe erg de overlast in de kerken was, blijkt uit een gebeurtenis te Kantens. Toen daar in 1776 een echte "rijke stinker", de heer van Klinkenborg, Tjalling Hommo baron van Schwartzenberg en Hohenlandsberg, in de kerk werd begraven, zag men zich genoodzaakt gedurende enige tijd de ramen uit het koor te nemen en die ruimte met een gordijn af te sluiten, omdat het anders niet te harden was in het godshuis, zelfs niet voor de achttiende eeuwers, die wel een luchtje gewend waren. Uw voormoeders namen ook niet voor niets een loddereindoosje mee naar de kerk (l'eau de Reine).

Waarschijnlijk werd de overlast ook veroorzaakt doordat deze heer lang opgebaard was geweest, want er waren destijds amper wetten of voorschriften inzake dood en begraven. Wel liet Jonker Alberda van Menkema de inwoners van Huizinge reeds in 1720 weten dat men in het vervolg de overledenen binnen zes dagen moesten begraven en niet langer *"hun afgestorven dooden een tijdt van veertijn dagen, en langer in hare behuizinge soo wel in de somer als in de winter, bij sich moesten behouden waardoor de lucht bij de gesonde overgeblevenen wordt geïnfecteerd, sieckten en kranckheden gecauseert"*.

Het bevel werd in de wind geslagen en het zou nog ruim 140 jaar duren voordat er een wet kwam, voordien deed een ieder wat goed was in zijn ogen.

In de 18^e eeuw waren er progressieve lieden die niet alleen bezwaar hadden tegen het begraven in de kerk, maar ook tegen kerkhoven midden in de bewoning. Zo kochten de patriottische dames Betje Wolff en Aagje Deken een laatste rustplaats op de, ver buiten de bebouwing gelegen, begraafplaats Ter Navolging te Scheveningen, waar het motto van de stichter Mr. A. Perrenot, nog steeds in de muur te lezen staat:

*Mijn rottende overblijfselen moeten verre buiten de stad liggen;
daar ik levend verreed iemand te benadelen wens ik zulks na mijn dood niet te doen.*

De naam Ter Navolging drukte de hoop uit dat iedereen op den duur zou handelen als deze particulieren die het initiatief hadden genomen deze begraafplaats aan te leggen. Het initiatief van Perrenot vond daadwerkelijk navolging in onder andere Tiel, Diemen, Hilversum en Katwijk.

Hindrik Hindriks van Ulms, landbouwer te Zuurdijk, had een andere reden waarom hij niet in de kerk begraven wilde worden: hij wilde

“ dat ewig gespuug op zijn kop niet hebben”

In 1829 werd het begraven in de kerk verboden, letterlijk een verademing voor de kerkgangers. Het verbod kwam na een epidemie in 1827 die in de stad Groningen 10% van de inwoners het leven kostte, men wist niet waar ze met de lijken heen moesten. In 1804, 1829, 1869 en 1872 kwam er wetgeving omtrent besmettelijke ziekten

Nu het in de kerken niet meer geurt, vormen grafzerken, praalgraven, epitafen en rouwborden een interessant en onmisbaar onderdeel van de interieurs. Het koor is veel gevallen een soort rouwkapel.

Graftekens

In een aantal kerken zijn sarcofagen gevonden, zandstenen grafkisten, vervaardigd in het Wesergebied of in de omgeving van Bentheim, die met deksel plm.1500 kg. wegen. De sarcofagen werden vaker gebruikt, evenals de graven of rottingen. Ze droegen geen namen, er stond enkel symboliek op.

Het woord sarcofaag komt uit het Grieks en betekent vleeseter. Volgens Plinius was er in Klein-Azië een gesteente, dat erin begraven lichamen snel deed verteren. Het woord zerk komt van sarcofaag.

Op de vroegste grafstenen stond geen naam, vanaf de twaalfde eeuw komen teksten voor die iets zeggen over de dode, vaak in combinatie met een waarschuwend tekst als Memento Mori (gedenkt te sterven) en Hodie mihi, cras tibi (Heden ik, morgen jij). Vanaf de 14^e eeuw ging men teksten en menselijke figuren afbeelden. Overigens kregen de meeste mensen geen, of een vergankelijk houten grafteken.

Een bloeitijd in de zerkhouwkunst lag tussen 1500 en 1650, toen hier ook een andere steensoort ingang vond. Was zandsteen tot dusver het materiaal om graftekens te vervaardigen, nu begon men hardsteen, Naamse of Ecausijnse steen toe te passen.

In de 17^e eeuw konden steeds meer mensen zich een zerk veroorloven, voor boeren en burgers vaak een steen van ongeveer een vierkante meter groot, vaak met uitgebreide mededelingen over de gestorvene, compleet met huismerk of familiewapen en zinnen als:

*verwachtende een vrolijke opstanding in Jesum Christum of
den Godt genedig si amen*

Ook waarschuwingen voor de levenden komen dan nog steeds voor. In Leegkerk ligt een 17^e eeuwse steen op het kerkhof, vroeger gelegen voor de kerkdeur, waarop staat:

*Gij die op mij komt treden,
ziet hier beneden
en gedenken aan mij
ik hebbe geweest als gij*

Bij de kerkdeur te Ezinge staat een steen met de tekst:

*Ziet lezer die ik niet meer ken
haast zijt ge een lijk, zoals ik nu ben*

De tekst die Dominee Hermannus Sebastiani van Garmerwolde op zijn graf kreeg, wil ook een waarschuwing zijn om niet te veel van het leven te verwachten. Hij werd 95 jaar, stond 60 jaar in het ambt en trouwde 6 keer, maar het rijm luidt:

*Wat is wereldts vals bedryf
Ick bracht 't aen 't 6^e wyf
en meende 't waer gewonnen
nu ben ick kout en styf
hier onder leght myn lyf
als van de doot verslonnen*

In de buurt van het Damsterdiep zijn ook in later tijd veel vrij mismoedige grafschriften gedicht, zo kunnen we in Woltersum op de steen van de in 1893 overleden Trijntje Goyert, lezen:

*Wanneer mijn
oude dag kwam aan
Werd 't lichaam moe
kon niet meer gaan
Gezicht verviel
mijn kracht nam af
En 'k ben gedaald
in 't duister graf*

4

In Middelbert laat men Roelf Veldhuis, overleden 1858, verzuchten:

*Daar is geen Priester die het hem verklaart.
In raadsele wandelt 't mensdom hier op aard*

*Afgemat door hoge jaren
uitgeteerd door ziekte en pijn
moest zij in den grafkuil dalen
en een prooi der wormen zijn*
is een tekst die men eest te Leermens

In de kerken van Stedum en Midwolde werden in de 17e eeuw praalgraven opgericht voor borgbewoners. Rombout Verhulst één van de beroemdste beeldhouwers van die tijd, ontwierp en maakte de monumenten, die tot de fraaiste praalgraven in Nederland behoren.

In een aantal kerken zijn epitafen in de muur aangebracht, herinneringen aan een gestorvene in de nabijheid van het graf. Het mooiste exemplaar bevindt zich in de kerk van Middelstum, het memoreert Egbert Onsta, die, toen hij oud en zwak was de zielszorg neerlegde en prebendarius werd van het Maria-altaar en stierf in 1476. De zandstenen zerk met bas-reliëf toont de pastoor geknield voor Maria met kind. Ook in later tijd werden wel gedenkstenen geplaatst voor verdienstelijke en/of dierbare personen.

In de buitenmuur van de kerk van Zuurdijk bevindt zich een steen voor Aafke Smit, die overleed in 1823. Haar man, de ultraliberale landbouwer Klaas Jans Beukema, emigreerde na de dood van zijn

vrouw naar de Verenigde Staten en plaatste bij een familiebezoek in 1846 de steen ter herinnering aan zijn vrouw en de moeder van zijn kinderen. Hij vergat overigens niet zijn eigen wederwaardigheden op de steen te melden.

Als de Romantiek aanbreekt en er in de literatuur een stroom aan graf- en doodspoëzie losbreekt, worden veel graftekens uitbundig voorzien van teksten en symboliek.

Vooraf de mededeelzaamheid op de stenen is opvallend. Zo gaf de predikant van Rottum zijn jonge, kennelijk mooie vrouw, het volgende grafschrift mee:

Hier rust 't stoffelijk deel van mejufr. Elisabet Blankstein nevens haar dogtertje, waarvan haar ed. in 't kraambed bevallen is de 6 aug. en langs desen weg gestorven den 19 aug. 1786, zijnde haar ed. nog geen 5 maanden over 24 jaar oud. Eene vrouw, in haar leven door haaren man, Albert Jan Costerus, past. alhier, seer hoog geagt als eene uit 1000, als een goede saak, als eene kroon wegens haar ed. sagtmoedigen, sorgdraagenden, toegeeflijken, opbeurenden, in katechisatiën hulp toebrenghenden geest, huisvestende in een welgemaakt, fraai, hertbetoverend lichgaam.

De laatste smartelijke dagen van Klaas Jans, huisman op Midhuizen, in 1787 worden in een gedicht van dertig regels verhaald op zijn graf te Vierhuizen. Hoe hij op schaatsen naar de Stad toog om vergeefs een breukmeester te consulteren en hoe hij bezweet thuis kwam en waarschijnlijk aan longontsteking op de tiende dag stierf.

Jacob Alders, overleden in 1805, vertelt op zijn steen, die voor de toren van Uithuizermeeden ligt, in achtentwintig regels dat het rijden met paard en wagen om gort van de molen te halen niet ongevaarlijk was. Hij verongelukte op 36-jarige leeftijd. De tekst op de steen luidt:

Gedenkt al wie die schrift kooft lezen

Van mij die deze zerk bedekt

Hoe broos kortstondig is ons leeven

Na Gods vrijmagtig wys bestek

'k Was midden in mijn levensuiren

Gesond en sterk en in den drom

Wensch dat mijn leeftydt voort zou duiren

Tot aan den grysen ouderdom

Maar acht, 't gebeurde in die dagen

Dat ik door Gods voorzienigheid

Moest rijden me de paardenwagen

Daar wierd myn einde voorbereid.

De molen, daar men gerst laat malen

Daar hield ik paard en wagen stil

Om gort aldaar vandaan te halen

Doch anders was des Heren wil

De paarden die het malen zagen

Die wierden vreselijk ontstelt

Die sprongen met my van den wagen

Met een verschrikkely geweld.

Ik het het leidzeel in myn handen

Dus was m'n val zeer wonderlyk groot

Myn kny verbiselt met zyn banden

Dit was het middel van myn dood

Hierna leefd' hy ruim twintig weken

Met pyn en smarten overlaan

Totdat zyn lichaamskracht bezweken

De weg van alle vleesch moest gaan

De vrouw van de in 1795 overleden veekoopman Jan Pieters Bos had, slechts vier regels nodig om de levensloop van haar man te schetsen:

*Hij kocht veel beesten bij de boeren
Om die naar Holland te vervoeren
Doch nu is hij van alles af
en ligt hier op zijn rug in 't graf*

In Slochteren vermoordde een boer in 1903 een collega. De moordenaar vluchtte naar Amerika, de familie nam wraak met het volgende grafvers:

*O dierbre zoon
Och waarde broeder
Wat zijt g' ons ras en wreed ontruikt
Is dit de wil van d' Albehoeder
Dat u zo vroeg reeds d' drukt
Een sluipmoordenaar benam hem 't leven
Zo laag en valsch
Als Judas was
Zulk soort moet eens het oordeel vrezin
Want 't loon dat volgt
De werken ras
Geen rust voor Kaïn, Waar H. ook dwaalt
De bloedwraak hem steeds achterhaalt*

6

Dat de Doopsgezinden tegen 1800 hun sobere levensstijl van zuinig zijn en hard werken gingen verlaten onder invloed van de Verlichting en vrijzinnigheid, blijkt uit de steen van Tamme Egges Huizinga die op 30 jarige leeftijd overleed:

*Hier slaap een mennonyt uit een vermaarde stam gesproten
Met aardse goederen, eer en deugd van d' Albestierder mild begoten
Op 't Zanster Zyldyk met vrouw n kind in eenzaamheid plaesier
Leefd hy dog van geen vee en akkerbouw, maar als een rentenier*

Stenen charters

Het besef bestond, o.a. bij A. Pathuis (Groninger Gedenkwaardigheden) dat grafzerken de "stenen charters (=oorkondes)" van onze cultuur zijn. Toen na 1827 bij veel steden begraafplaatsen werden aangelegd, gebeurde dat met zorg. Tuinarchitecten als Zoicher, Copijn, Roodbaard, Springer en Vroom ontwierpen parkachtige terreinen, waar de ruimtes zorgvuldig naar rang en stand waren ingedeeld. Er werd graag en veel gewandeld, in Groningen daartoe opgewekt door de uitgave van een handzaam boekje getiteld:

*Wegwijzer op de nieuwe begraafplaatsen te Groningen, bevattende eene aanwijzing van de plaatsen waar het stof van ieder begravenen is ter ruste gelegd, met opgave van deszelfs ouderdom en van de dag der begravenis, voorts meer uitvoerige berigten over eenige beroemde of verdienstelijke mannen.
Enz.*

Op de begraafplaats werd thee geschonken en men kon en kan er een plas doen.

Ook de literatuur en andere kunsten riepen op om kerkhoven en begraafplaatsen te bezoeken.

Rhijnvis Feith dichtte in zijn in 1792 verschenen bundel Het Graf:

*O eenzaam Kerkhof,
daar mijn dierbre Vaadren wonen,
Gij kunt mij in 't verschiet de blijde ruste toonen;
Ik dool langs uwen grond in dezen stillen nacht,
En staar de wijkplaats aan, die mijn gebeente eens wacht.*

P.J.Mouton schreef in Aan Moeders schoot, een proeve van kindergedichtjes:

*Ik wandel gaarn met moeder
Soms naar het kerkhof heen
Waar broertje ligt begraven
Bij ginschen blauwen steen.*

Een groot bronzen beeld op het Hereplein te Groningen laat zien dat de romantische gevoelens stand hielden tot aan het midden van de 19^e eeuw en veel later nog begrepen werden. In 1922 maakte Abraham Hesselink dit beeld naar een schilderij van Jozef Israëls uit 1856, getiteld "Langs Moeders Graf." Waarschijnlijk was Israëls weer geïnspireerd door Nicolaas Beets die een gedicht schreef met dezelfde titel, het droeve verhaal van een visser, die bij thuiskomst van zee met zijn kinderen het graf bezoekt van moeder en vrouw, overleden tijdens zijn afwezigheid. Schilders beeldden destijds ook graag stervenden, doden en zieken uit. " Jongeman aan bed van fraaie stervende verloofde, doorschijnend van de tering."

Er was nog wel eens meningsverschil over hoe een begraafplaats en een graf er behoorde uit te zien. L.A.Springer, een tuinarchitect, die o.a. het Stadspark ontwierp, vond dat de plek, waar men het lichaam teruggeeft aan de aarde, een poëtische plek moet zijn en het graf van de arme evengoed als dat van de rijke, een harmonisch geheel moet vormen met de natuur, zodat zij dáár althans gelijk zijn.

Nicolaas Beets schreef in de Camera Obscura:

Veel hoog romaneske begraafplaatsen zijn te zwierig, te veel bloeiend, te kunstig, te rijk, te veel overladen met symbolen. De dood is arm en heeft zijn eigen poëzie. Waar de natuur de plek schilderachtig maakt is het wel, waar de kunst het doet verraadt het de zucht om alles op te schikken te zeer.

Veel rijke boerenfamilies op de klei, industriëlen in de Veenkoloniën en patriciërs in de Stad hadden de Camera Obscura kennelijk niet gelezen, zij plaatsten fraaie zerken, rijk voorzien van symboliek, op de graven van hun overledenen.

W.A. Scholten, de grootindustriële, kon helemaal geen maat houden. Hij kocht in 1882 27 graven op de Zuiderbegraafplaats te Groningen, hij had er 45 willen hebben en liet een enorme grafkelder met grafteken naar eigen ontwerp maken.

Pieter Jelles Troelstra, de latere socialistische voorman, destijds rechtenstudent in de Stad, schreef een nijdig spotdicht van 34 regels over deze manifestatie van geld en macht. Het staat afgedrukt in zijn poëziebundel Samle versen en het heet:

*Op zeker praalgraf te Groningen.
Hier rijst een tempel op uit Noors graniet en marmor,
een tempel, die geen pracht maar wel een God ontbeert.
Of is de God, die in in deez donkere hallen woont
Des stichters Afgod, is hijzelf het die hier troont?*

De mode in de grafcultuur

Voor 1800 lagen de grafzerken, na 1800 kwamen stèles en obeliskken voor. Ook de cippus werd als vorm genomen en men zag veel symboliek, slangen, vlinders, bomen, zuilen enz. In Roomse kringen zien we neogotiek, maar ook bij bijvoorbeeld Alberda. Later kwam ook Jugendstil voor en Art Deco. Tevens zag men expressionisme van architect Evert Rozema en van Hendrik Werkman en Ekke Kleima.

Aardig is dat in de 19^e eeuw, die eeuw van techniek, hier in Groningen veel graftekens van gietijzer werden vervaardigd vooral in de Veenkoloniën, waar immers de ijzergieterij van de Munck Keizer was gevestigd, die voor de scheepvaart en de industrie gietijzeren machineonderdelen goot, maar ook stoepen, lantaarnpalen, deurroosters en graftekens. 't Zal u niet verbazen dat de herinnering aan de ijzergieters en andere industriëlen te Hoogezand, in gietijzer levend wordt gehouden.

Een bijzonderheid in Groningerland zijn de oude kerkhoven waar geen kerk meer staat en soms is zelfs het dorp bijna verdwenen. Voorbeelden zijn Maarhuizen, Klein Maarslag, Vliedorp, Wierhuizen, Ranum, Bellingeweer Wierum, Legemeeden, Menkeweer en Onderwierum.

Op veel plaatsen en manieren kan men kennis nemen van de geschiedenis van ons gewest. Het bezoeken van begraafplaatsen is een manier.

Kerkhoven en begraafplaatsen zijn landschappelijk van belang, het zijn rustplaatsen, ook voor de levenden. In een intensief gebruikt cultuurlandschap zijn het stilteplekken voor dieren. Bovendien kunnen daar planten gedijen die elders niet meer aarden. Voor de historisch geïnteresseerde vormen graven een stenen archief, een bron voor onze kennis van een tot het verleden behorende maatschappij. Grafmonumenten en epitafen maar ook de kerkhoven en begraafplaatsen zelf vertellen van personen en gebeurtenissen uit het verleden. Ook stijl en architectuur uit allerlei tijden treft men aan op kerkhoven en begraafplaatsen.

Het zijn plaatsen die tot nadenken stemmen en die in het geheel niet luguber zijn, al blijft waar wat een doodgraver placht te zeggen:

Zolang de dood bestaat is men zijn leven niet zeker

8

Bronnen:

Groninger Gedenkwaardigheden - A. Pathuis, Assen 1977

KNOP Bulletin jaargang 86 nummer 5, 1987

Groninger Kerken 13 e jaargang nr. 4 december 1996

Camera Obscura – Hildebrand 48e druk Haarlem 1948

Architectuur en Stedebouw in de Gemeente Groningen 1850-1940, Zwolle 1994

Het uur van onze dood – Philippe Ariès, Amsterdam / Brussel 1987

De dood onder ogen Ruud Spruit, Houten 1986

Langs Oude Groninger Kerkhofjes –R.Wobbes uitg. VVV mareengebied Bedum

Archief- R.Wobbes